Походы русских и украинских войск в Крым в 1687-1689
Походи російських та українських військ на Крим у 1687-1689

Крымские походы, совершенные русскими и украинскими войсками в последней четверти XVII в., являлись составной частью внешней политики России. Если до 80-х годов она давала в основном отпор нападениям турецких и татарских отрядов, то начиная с Крымских походов стала проводить активные военные операции в Северном Причерноморье, стремясь захватить его. Кстати, в то время европейские государства – участники антиосманской "Священной лиги" – вели коалиционную войну против Турции. Россия, подписав "Вечный мир" с Речью Посполитой и вступив в эту коалицию, имела своими действиями "привести к разделению бусурманскую многочисленную силу и татарскую, всегда крепкую надежность сдержать и свободы ей из Крыма до совмещения всех сил в военный поход на Австрию не допустить".

Хотя Крымские походы стали частью военных действий членов "Священной лиги", Россия, участвуя в них, стремилась прежде всего достичь собственной цели - прекратить нападения турецко-татарских войск на Московию, завоевать Северное Причерноморье и иметь в будущем выход к Черному морю. Решая эти задачи, В. В. Голицын, по сути, готовил почву для решения морской проблемы императором Петром I.

Царевна София Алексеевна готовилась к походу на Крымское ханство с дальновидным намерением "покорить его своей власти или вовсе разорить". Как отмечал Н. М. Богословский, в эпоху Крымских походов московские чиновники выдвинули к Турции требования, совершенно неприемлемые для нее. Они выступили с программой, которую удалось осуществить только сто лет спустя императрице Екатерине II, требуя присоединить Крым к России и выселить оттуда татар в Анатолию, отдать Азов и Очаков, освободить всех пленных и выплатить двухмиллионную контрибуцию.

Авантюрность подобных претензий сегодня очевидна, но тогда правительство Софии и Голицына надеялось, что получение Крыма укрепит его позиции как в самой Московии, так и на международной арене. В военных действиях против ханства участвовали также вооруженные силы Украины – гетманский регламент (городовые и наемные полки) и слободские полки.

Гетман Украины Иван Самойлович выступал против этих походов на Ханат, потому что понимал неосуществимость посягательств московских царей на Крым и ощущал недовольство казацкой старшины заключением союза России с Польшей – давним врагом Украины. В разговорах со своими единомышленниками он откровенно выражал недовольство как будущим походом, так и подписанием российско-польского соглашения, недолговечного, по его мнению, из-за "всесущей польской измены". Однако под давлением Москвы старый гетман вынужден был выполнять царские указы.

Кримські походи, здійснені російськими та українськими військами в останній чверті XVII ст., були складовою частиною зовнішньої політики Росії. Якщо до 80-х років вона давала в основному відсіч нападам турецьких й татарських загонів, то, починаючи з Кримських походів, стала проводити активні військові операції в Північному Причорномор'ї, прагнучи захопити його. До речі, в той час європейські держави — учасники антиосманської "Священної ліги" — вели коаліційну війну проти Туреччини. Росія, підписавши "Вічний мир" з Річчю Посполитою і вступивши до цієї коаліції, мала своїми діями "привести до розподілу бусурманську численну силу й татарську, завжди міцну надійність стримати і свободи їй із Криму до сполучення всіх сил у військовий похід на Австрію не допустити".

Хоча Кримські походи стали частиною воєнних дій членів "Священної ліги", Росія, беручи участь у них, прагнула, насамперед, досягти власної мети — припинити напади турецько-татарських військ на Московію, завоювати Північне Причорномор'я і мати в майбутньому вихід до Чорного моря. Вирішуючи ці завдання, В. В. Голіцин, по суті, готував ґрунт для розв'язання морської проблеми імператором Петром I.

Царівна Софія Олексіївна готувалася до походу на Кримське ханство з далекосяжним наміром "підкорити його своїй владі або й зовсім розорити". Як зазначав М. М. Богословський, в епоху Кримських походів московські урядовці висунули до Туреччини вимоги, зовсім неприйнятні для неї. Вони виступили з програмою, яку вдалося здійснити лише через сто років імператриці Катерині II, вимагаючи приєднати Крим до Росії і виселити звідти татар в Анатолію, віддати Азов та Очаків, звільнити всіх полонених і виплатити двомільйонну контрибуцію.

Авантюрність подібних претензій сьогодні очевидна, але тоді уряд Софії та Голіцина сподівався, що здобуття Криму зміцнить його позиції як у самій Московщині, так і на міжнародній арені. У воєнних діях проти ханства брали участь також збройні сили України — гетьманський регимент (городові та наймані полки) і слобідські полки.

Гетьман України Іван Самойлович виступав проти цих походів на Ханат, бо розумів нездійсненність зазіхань московських царів на Крим і відчував невдоволення козацької старшини укладенням союзу Росії з Польщею — давнім ворогом України. В розмовах з своїми однодумцями він відверто висловлював невдоволення як майбутнім походом, так і підписанням російсько-польської угоди, недовговічної, на його думку, через "всюдисущую польську зраду". Проте під тиском Москви старий гетьман змушений був виконувати царські укази.

Голландский резидент в Москве барон Келлер в письмах на родину сообщал, что после подписания "Вечного мира" Россия разорвала дипломатические отношения с Крымом - его послы попали в тюрьму.

В мае 1686 г. русское правительство направило гетману Ивану Самойловичу и запорожцам грамоту, в которой содержался приказ занять переправы через реки, использовавшиеся татарами, а также преследовать их в случае обнаружения в степях.

Российское и украинское командование совместно разработали оперативный план, согласно которому в 1687 г. основной удар по Крымскому ханству должны были нанести объединенные силы под руководством гетмана И. Самойловича и князя В. В. Голицына при поддержке донских казаков и запорожцев. В это же время планировалось выступление Яна III Собесского на Подолье. Чтобы расширить количество участников "Священной лиги" и добиться поддержки наступления на Крым западноевропейскими государствами, Посольский приказ направил в Бранденбург, Голландию, Англию и Флоренцию посольство В. Т. Постникова, к Людовику XIV - Я. Ф. Долгорукова, а в Швецию и Данию – Б. Михайлова.

Гетман Самойлович разослал универсалы в полковые города о подготовке к походу, а в письме к русской царевне советовал начинать его ранней весной, когда в степях достаточно травы и воды. Кроме того, были приняты меры по охране южных рубежей от вторжений татар еще зимой. Этим занимались слободские полки. На Сечь с большим отрядом солдат и казаков прибыл стольник Г. Косагов. Запорожцам и донцам посланы грамоты с приказом готовиться к войне с татарами.

Главнокомандующим объединенного казацко-московского войска София Алексеевна назначила своего фаворита В. В. Голицына. Полки комплектовали: К. А. Щербатов, В. А. Змиев, А. С. Шеин, Д. А. Борятинский, В. Д. Долгоруков, П. Д. Скуратов, Л. Р. Неплюев. В состав русской армии входили также украинские слободские полки. К 1 марта 1687 г. ее численность должна составлять 100 тыс. чел.

Самойлович стал собирать регимент ранней весной 1687 г. Украинские летописцы и барон Келлер сообщали, что в конце апреля близ г. Гадяча гетман провел большие маневры, в которых приняла участие часть городских и охотничьих полков. Это свидетельствовало о основательной подготовке украинской армии к предстоящей войне. В начале мая гетман находился под Полтавой с 50-ти тысяч. войском, в котором было 9 городовых, 2 компанейских и один сердюкский полки.

Остальные войска И. Самойлович оставил для охраны Левобережной Украины, рассредоточив ее вдоль Днепра и в Полтавском полку. Как сообщал Самовидец, в казаки временно было переведено и определенное количество гражданского населения - "где и казаков прибавилось из поспольства".

В то время почти 100-тыс. войско В. В. Голицына сосредоточилось на берегах р. Мерло. Оно двинулось в направлении р. Орели, куда из Полтавы шли и полки И.

Голландський резидент у Москві барон Келлер у листах на батьківщину повідомляв, що після підписання "Вічного миру" Росія розірвала дипломатичні стосунки з Кримом — його посли потрапили до в'язниці.

У травні 1686 р. російський уряд надіслав гетьману Івану Самойловичу і запорожцям грамоту, в якій містився наказ зайняти переправи через річки, що їх використовували татари, а також переслідувати їх у разі виявлення в степах.

Російське і українське командування спільно розробили оперативний план, згідно з яким у 1687 р. основний удар по Кримському ханству мали завдати об'єднані сили під керівництвом гетьмана І. Самойловича і князя В. В. Голіцина при підтримці донських козаків та запорожців. У цей же час планувався виступ Яна III Собєського на Поділлі. Щоб розширити кількість учасників "Священної ліги" і добитися підтримки наступу на Крим західноєвропейськими державами, Посольський приказ направив до Бранденбурга, Голландії, Англії та Флоренції посольство В. Т. Постникова, до Людовика XIV — Я. Ф. Долгорукова, а до Швеції і Данії — Б. Михайлова.

Гетьман Самойлович розіслав універсали у полкові міста про підготовку до походу, а в листі до російської царівни радив починати його ранньою весною, коли в степах вдосталь трави і води. Крім того, було вжито заходів щодо охорони південних рубежів від вторгнень татар ще взимку. Цим займалися слобідські полки. На Січ з великим загоном солдатів і козаків прибув стольник Г. Косагов. Запорожцям і донцям послано грамоти з наказом готуватися до війни з татарами.

Головнокомандуючим об'єднаного козацько-московського війська Софія Олексіївна призначила свого фаворита В. В. Голіцина. Полки комплектували: К. О. Щербатов, В. А. Зміїв, О. С. Шеїн, Д. А. Борятинський, В. Д. Долгоруков, П. Д. Скуратов, Л. Р. Неплюєв. До складу російської армії входили також українські слобідські полки. До 1 березня 1687 р. її чисельність мала становити 100 тис. чол.

Самойлович став збирати регимент ранньою весною 1687 р. Українські літописці й барон Келлер повідомляли, що наприкінці квітня поблизу м. Гадяча гетьман провів великі маневри, в яких взяла участь частина городових і охотницьких полків. Це свідчило про грунтовну підготовку української армії до майбутньої війни. На початку травня гетьман перебував під Полтавою з 50-тис. військом, в якому було 9 городових, 2 компанійських і один сердюцький полки. Решту війська І. Самойлович залишив для охорони Лівобережної України, розосередивши її вздовж Дніпра і в Полтавському полку. Як повідомляв Самовидець, в козаки тимчасово було переведено й певну кількість цивільного населення — "где и казаков прибольшало з поспольства".

В той час майже 100-тис. військо В. В. Голіцина зосередилося на берегах р. Мерло. Воно рушило в напрямі р. Орелі, куди з Полтави йшли й полки І.

Самойловича. 2 июня российские и украинские войска соединились на левом берегу Орели и медленно двинулись в южные степи, не имея никаких сведений о местонахождении и планах противника.

В начале июня русские и украинские войска, построив на Самаре 12 мостов, перешли ее и вышли в степи. Армии дальше двигались через реки Кильчень — Татарку — Большие Плеса — Ворону — Осокоровку — Свободную — Каменку — Конку. Полки продвигались безводной, пыльной степью, страдая от жажды и жары. Сразу сказалась отсутствие опыта подобных походов. Ранее московские полки сражались со сравнительно небольшими турецко-татарскими отрядами преимущественно на своей территории, а в южные степи вышли впервые.

Через 10 дней они уже находились вблизи реки Олбы в урочище Большой Луг. Впереди горели степи, подожженные татарами. Командиры, посовещавшись, решили идти дальше, надеясь, что не может же вся степь до Перекопа выгореть. 15 июня, пройдя еще 12 верст, войско достигло реки Янчокрак, где наконец-то начался дождь. Совершив еще один дневной переход, российско-украинские соединения остановились на реке Карачокрак. Впереди снова тянулись выжженные степи. Самойлович откровенно сетовал на действия "неразумной Москвы". В таких условиях Голицын созвал 17 июня военный совет, чтобы проанализировать опыт перехода от р. Мерло к р. Карачокрак и начертить план дальнейших действий. Ее участники пришли к выводу, что оставшиеся до Перекопа 220 верст можно пройти за полтора — два месяца, то есть до коста августа. За это время без провианта и коней половина войска умрет от голода, а остальные не могут вести бои. Поэтому совет постановил начать отступление, не дожидаясь нападения татар.

Однако, чтобы выполнить союзнические обязательства, скрыть от татар свое отступление и лишить их возможности помочь туркам и Белгородской орде в борьбе против польских войск, было решено послать в нижнеднепровские крепости Кизикермен и Таванск отдельный отряд. В него вошли шуйский полк Л. Р. Неплюева (9 тыс.), два полка графа фон Грагана (2200 чел.), полк Вестофера (1800 чел.) и дивизия Г. И. Косагова – всего 20 тыс. чел., а также 20 тыс. казаков наказного гетмана Гр. Самойловича (переяславский, черниговский, прилуцкий, два сердюцких полка и часть компанийцев Новицкого). Они должны были выйти к Каменному Затону и, соединившись там с отрядом запорожцев, совершить нападение на вышеназванные турецкие крепости.

18 июня Самойлович и Голицын направили в Москву отчеты о походе. Князь, всячески отмечая стремление российской стороны выполнить союзные обязательства, написал, что якобы войска дошли чуть ли не до самого Перекопа, а татары, испугавшись, попрятались, и пришлось долго стоять близ Карачокрака в ожидании боя с врагом. Приведя множество мелочных подробностей, Голицын старался доказать, что кампания закончилась успешно.

Самойловича. 2 червня російські й українські війська з'єдналися на лівому березі Орелі і повільно рушили в південні степи, не маючи ніяких відомостей про місцеперебування і плани противника.

На початку червня російські та українські війська, збудувавши на Самарі 12 мостів, перейшли її і вийшли у степи. Армії далі рухалися через ріки Кільчень - Татарку - Великі Плеса - Ворону - Осокорівку - Вільну - Кам'янку - Конку. Полки просувалися безводним, курним степом, страждаючи від спраги і спеки. Одразу далася взнаки відсутність досвіду подібних походів. Раніше московські полки воювали з порівняно невеликими турецько-татарськими загонами переважно на своїй території, а в південні степи вийшли вперше.

Через 10 днів вони вже перебували поблизу річки Олби в урочищі Великий Луг. Попереду горіли степи, підпалені татарами. Командири, порадившись, вирішили йти далі, сподіваючись, що не може ж весь степ до Перекопа вигоріти. 15 червня, пройшовши ще 12 верст, військо досягло ріки Янчокрак, де, нарешті, розпочався дощ. Зробивши ще один денний перехід, російсько-українські з'єднання зупинилися на річці Карачокрак. Попереду знову тяглися випалені степи. Самойлович відверто нарікав на дії "нерозумної Москви". За таких умов Голіцин скликав 17 червня військову раду, щоб проаналізувати досвід переходу від р. Мерло до р. Карачокрак і накреслити план дальших дій. її учасники дійшли висновку, що 220 верст, які залишилися до Перекопа, можна пройти за півтора — два місяці, тобто до кінця серпня. За цей час без провіанту та коней половина війська помре від голоду, а решта буде неспроможною вести бої. Тому рада постановила почати відступ, не чекаючи нападу татар.

Однак, щоб виконати союзницькі зобов'язання, приховати від татар свій відступ і позбавити їх можливості допомогти туркам і Білгородській орді у боротьбі проти польських військ, було вирішено послати до нижньодніпровських фортець Кизикермен та Таванськ окремий загін. До нього ввійшли шуйський полк Л. Р. Неплюєва (9 тис.), два полки графа фон Грагана (2200 чол.), полк Вестофера (1800 чол.) і дивізія Г. І. Косагова - всього 20 тис. чол., а також 20 тис. козаків наказного гетьмана Г. Самойловича (переяславський, чернігівський, прилуцький, два сердюцьких полки і частина компанійців Новицького). Вони мали вийти до Кам'яного Затону і, з'єднавшись там із загоном запорожців, здійснити напад на вищеназвані турецькі фортеці.

18 червня Самойлович і Г'оліцин надіслали в Москву звіти про похід. Князь, всіляко наголошуючи на прагненні російської сторони виконати союзні зобов'язання, написав, що нібито війська дійшли мало не до самого Перекопа, а татари, злякавшись, поховалися, і довелося довго стояти поблизу Карачокрака в очікуванні бою з ворогом п. Навівши багато дріб'язкових подробиць, Голіцин силкувався довести, що кампанія закінчилася успішно.

20 июня отступающие войска прибыли на реку Конку и простояли там две недели, собирая обоз и подсчитывая потери.

Прикрывая сначала их наступление, а затем отступление, донские казаки разбили вблизи Овечьих Вод сильный татарский отряд, а посланный к Кизикермену отряд Г. Косагова и Г. Самойловича нанес поражение врагу неподалеку от урочища Каратебен. О последнем бое в источниках сообщалось: "Ратные люди и запорожские казаки на Днепре турских людей побили, взяли на том бою два судна, а на тех судах флаги и пять пушек и турок 29 человек; ...ратные же люди и запорожские казаки пришли все из того боя в сохранности".

20 Червня відступаючі війська прибули на річку Конку і простояли там два тижні, збираючи обоз й підраховуючи втрати.

Прикриваючи спочатку їхній наступ, а потім відступ, донські козаки розбили поблизу Овечих Вод сильний татарський загін, а посланий до Кизикермена загін Г. Косагова і Г. Самойловича завдав поразки ворогу неподалік від урочища Каратєбень. Про останній бій у джерелах повідомлялося: "Ратні люди і запорізькі козаки на Дніпрі турських людей побили, взяли на тому бою два судна, а на тих суднах прапори та п'ять гармат та турків 29 чоловік; ...ратні ж люди і запорізькі козаки прийшли всі з того бою в цілості".

Финал первого Крымского похода был несколько неожиданным. Гетмана Самойловича как противника этой нелепой, по его мнению, войны старшина, подстрекаемая Голицыным, безосновательно обвинила в связях с ханом и в поджигании степей. Арестованный 23 июля на г. Коломак, он был выслан в Сибирь. Новым гетманом при поддержке Голицына 25 июля был избран генеральный есаул И. С. Мазепа. Тогда же составлено и подписано новое украинско-российское соглашение — Коломацкие статьи, предусматривающие продолжение совместной борьбы против турецко-татарских агрессоров. При этом гетманское правление должно было предоставлять продовольствие, казаки участвовать в сооружении оборонительных укреплений, а также постоянно "совершать всякий военный промысел" над Кизикерменом, Очаковом и другими турецкими укреплениями. На Самаре, Ореле и Орчике предполагалось совместными силами построить ряд укрепленных городков для защиты Левобережья от вторжений турок и татар.

Несмотря на то, что первый Крымский поход закончился полной неудачей, он не дал возможности Крымской и Белгородской ордам прийти на помощь действовавшей на Балканах турецко-татарской армии. Благодаря этому походу австрийская и венецианская армии одержали ряд побед в Греции, Словении, Сербии и на море. Венецианцы высоко оценивали действия российско-украинского войска, особенно под Кизикерменом.

Ян III выразил лично Г. Косагову благодарность за то, что он удержал хана в Крыму, не выпустив его на Балканы. И сам хан признавал, что войска Г. Косагова и Г. Самойловича не позволили ему прийти на помощь буджацким татарам.

Итак, первый Крымский поход в определенной степени способствовал ослаблению позиций исконных врагов Украины – Османской империи и Крымского ханства. Не обошелся он бесследно и для украинского и русского войск. Этот первый совместный поход в южные степи, на вражескую территорию, показал необходимость тщательной подготовки подобных акций, их надежного тылового обеспечения, постоянной связи с продовольственными базами, правильного выбора времени осуществления — преимущественно ранней весной. Одной из причин его неудачного завершения было бездействие

Фінал першого Кримського походу був дещо несподіваним. Гетьмана Самойловича як противника цієї безглуздої, на його думку, війни старшина, підбурювана Голіциним, безпідставно звинуватила у зв'язках з ханом і в підпалюванні степів. Заарештований 23 липня на р. Коломак, він був висланий до Сибіру. Новим гетьманом при підтримці Голіцина 25 липня було обрано генерального осавула І. С. Мазепу. Тоді ж складено і підписано нову українсько-російську угоду — Коломацькі статті, якими передбачалося продовження спільної боротьби проти турецько-татарських агресорів. При цьому гетьманське правління мало надавати продовольство, козаки брати участь у спорудженні оборонних укріплень, а також постійно "чинити всякий воєнний промисел" над Кизикерменом, Очаковом та іншими турецькими укріпленнями. На Самарі, Орелі й Орчику передбачалося спільними силами спорудити ряд укріплених містечок для захисту Лівобережжя від вторгнень турків і татар.

Незважаючи на те, що перший Кримський похід закінчився цілковитою невдачею, він не дав можливості Кримській та Білгородській ордам прийти на допомогу турецько-татарській армії, що діяла на Балканах. Завдяки цьому походові австрійська й венеціанська армії здобули ряд перемог у Греції, Словенії, Сербії та на морі. Венеціанці високо оцінювали дії російсько-українського війська, особливо під Кизикерменом. Ян III висловив особисто Г. Косагову подяку за те, що він утримав хана у Криму, не випустивши його на Балкани. Та й сам хан визнавав, що війська Г. Косагова і Г. Самойловича не дозволили йому прийти на допомогу буджацьким татарам.

Отже, перший Кримський похід певною мірою сприяв ослабленню позицій споконвічних ворогів України — Османської імперії та Кримського ханства. Не минув він безслідно і для українського та російського військ. Цей перший спільний похід у південні степи, на ворожу територію показав необхідність ретельної підготовки подібних акцій, їх надійного тилового забезпечення, постійного зв'язку з продовольчими базами, правильного вибору часу здійснення — переважно ранньою весною. Однією з причин його невдалого завершення була бездіяльність

непосредственного союзника Москвы — Речи Посполитой. Ян III, по сути, проигнорировал просьбу Голицына приступить к военным действиям еще до начала похода и ограничился посылкой армии С. Яблоновского к Каменцу, которая оттуда вернулась ни с чем.

В 1688 г. велась дипломатическая и военная подготовка нового похода. В свою очередь, крымский хан совершил несколько набегов на Левобережье и Слобожанщину. Зимой и весной 1688 г. казачьи полки приложили немало усилий для обороны границ. "І тоєї ж зими усі полки повиходили й стояли в городах украінных напоготови ", - отмечал Самовидец.

Узнав об этой подготовке, хан с ордой двинулся на Волынь и там "вред нанес по неосторожности войск коронным". До глубокой осени татары не оставляли в покое украинские земли. В марте они были разбиты под Царичанкой и Керебердой казацкими разъездами городских полков и конницы под командованием компанейского полковника Ильи Новицкого. Казаки из сотни И. Новицкого во главе с есаулом И. Максимовичем, находившиеся на Днепре, от Кереберды до Переяслава, сообщали о перемещении татарских войск в степях.
Именно от них узнал И. Мазепа о том, что в марте хан стоял на Кичкаре, планируя совершить нападение на Левобережье. Получив это известие, казацкие полки приняли соответствующие контрмеры. В частности, в феврале Новицкий, перейдя Днепр со своим полком и с казаками лубенского и миргородского полков, разбил татарский отряд близ Тясмина. Особенно большой ущерб татары наносили слободским полкам — охтырскому, изюмскому и харьковскому, на которые они нападали в течение июня — октября, захватывая большой ясырь, сжигая города и села.

Украинские войска не ограничивались оборонными мерами. В начале года они стали готовиться к походу на крепости Кизикермен, Исламкермен и Очаков. С этой целью в Запорожье байдарками и лодками переправляли дополнительные запасы продовольствия и боеприпасов. Однако по ряду причин большого похода совершить не удалось. Только запорожские и донские казаки нападали на Азов, Кизикермен и Исламкермен. В сентябре — октябре 1688 г. был совершен поход на Очаков. Как свидетельствовала переписка И. Мазепы с И. Новицким, он готовился очень тщательно: заранее было учтено все до мелочей — от количества войск и боеприпасов до военных действий возле крепости. Для штурма города казаки везли 5 орудий. Однако им удалось взять всего два посада и захватить пленных. Операцию провели полк Новицкого и 1000 казаков переяславского полка. Соединившись вблизи Чигирина, они напали на Очаков и вернулись без потерь домой.

Это была первая серьезная попытка казачества овладеть Очаковом. С тех пор походы казаков на крепость осуществлялись постоянно вплоть до конца XVII в. Если до 1688 г. в них участвовали небольшие отряды запорожцев, то после Крымских походов — регулярные военные казацкие формирования, и они приобретали значительные масштабы.

безпосереднього союзника Москви — Речі Посполитої. Ян III, по суті, проігнорував прохання Голіцина розпочати воєнні дії ще до початку походу і обмежився посиланням армії С. Яблоновського до Кам'янця, яка звідти повернулася ні з чим.

Протягом 1688 р. велася дипломатична й військова підготовка нового походу. В свою чергу, кримський хан здійснив кілька набігів на Лівобережжя й Слобожанщину. Взимку та навесні 1688 р. козацькі полки доклали чимало зусиль для оборони кордонів. "І тоєї ж зими усі полки повиходили й стояли в городах украінных напоготови",— зазначав Самовидець.

Дізнавшись про цю підготовку, хан з ордою рушив на Волинь і там "шкоди починив за необережністю військ коронних". До глибокої осені татари не залишали в спокої українські землі. У березні вони були розбиті під Царичанкою і Керебердою козацькими роз'їздами городових полків та кінноти під командуванням компанійського полковника Іллі Новицького. Козаки з сотні І. Новицького на чолі з осавулом І. Максимовичем, які перебували на Дніпрі, від Кереберди до Переяслава, повідомляли про переміщення татарських військ у степах. Саме від них дізнався І. Мазепа про те, що в березні хан стояв на Кічкарі, плануючи здійснити напад на Лівобережжя. Одержавши цю звістку, козацькі полки вжили відповідних контрзаходів. Зокрема, в лютому І. Новицький, перейшовши Дніпро зі своїм полком і з козаками лубенського та миргородського полків, розбив татарський загін поблизу Тясмина. Особливо великих збитків татари завдавали слобідським полкам — охтирському, ізюмському й харківському, на які вони нападали протягом червня — жовтня, захоплюючи великий ясир, палячи міста і села.

Українські війська не обмежувалися оборонними заходами. На початку року вони стали готуватися до походу на фортеці Кизикермен, Ісламкермен та Очаків. З цією метою на Запоріжжя байдарками і човнами переправляли додаткові запаси продовольства й боєприпасів. Однак з ряду причин великого походу здійснити не вдалося. Лише запорізькі та донські козаки нападали на Азов, Кизикермен й Ісламкермен. У вересні — жовтні 1688 р. було здійснено похід на Очаків. Як свідчило листування І. Мазепи з І. Новицьким, він готувався дуже ретельно: заздалегідь було враховано все до дрібниць — від кількості військ і боєприпасів до перебігу воєнних дій біля фортеці. Для штурму міста козаки везли 5 гармат. Проте їм вдалося взяти лише два посади й захопити полонених. Операцію здійснили полк Новицького і 1000 козаків переяславського полку. З'єднавшись поблизу Чигирина, вони напали на Очаків і без втрат повернулися додому.
Це була чи не перша серйозна спроба козацтва оволодіти Очаковом. Вже відтоді походи козаків на фортецю здійснювалися постійно аж до кінця XVII ст. Якщо до 1688 р. в них брали участь невеликі загони запорожців, то після Кримських походів -регулярні військові козацькі формування, і вони набували значних масштабів.

Эти походы, как и Крымские, свидетельствовали о начале нового периода в отношениях с Турцией, который характеризовался переходом к активной наступательной борьбе на ее фактории в Южной Украине и в вассальном Крымском ханстве, а также поиск новых направлений этой борьбы, решающим среди которых стало очаковское.

Одним из подготовительных мер к новому походу было сооружение в устье р. Самары Новобогородицкой крепости, которая должна была прикрывать полтавский полк от вторжений турок и татар и стать базой русского и украинского войск. Москва давно собиралась построить здесь ряд укреплений. Проезжая эти места по дороге в Крым в 1680 г., стольник В. Н. Тяпкин записал в статейном списке: "В том месте прилично для облегчения запасов и преграды пути бусурманского на Русь град возвести земляной и всякими крепостями укрепить, и пехотой и другими полковыми припасами удовлетворить, и держать его крепко без всякого труда...". Самийло Величко сообщал, что Царское правительство планировало строить здесь крепости еще в 1684 г. На необходимость их сооружения указывала и Софья в письме к Голицыну от 12 июля 1687 г., когда советовала ему поставить на Самаре и Орели крепости, чтобы "зоставити в них всяческие тягости, запасы и ратных людей, чтобы всегда было ратям надежное пристанище, а неприятелям — страх".
Строительство крепостей предполагалось и Коломацкими статьями.

Подготовительные работы и само сооружение Новобогородицкой крепости проводились с февраля по август 1688 г. В них участвовало около 6 тыс. чел. От набегов татар их предохраняли отряды Г. Косагова и Л. Неплюева. Крепость была оцеплена земляным укреплением в 4 версты. В ней первоначально размещался русско-украинский гарнизон с 1000 чел., через несколько месяцев дополненный отрядом из 700 донских казаков.

18 сентября 1688 г. российское правительство объявило о новом походе на Крым, а 28 октября определен срок собрания ратных людей - начало февраля 1689 г. и назначены воеводы В. В. Голицын, Я. Ф. Долгоруков, В. А. Змиев, А. С. Шеин, Ф. Ю. Барятинский, В. Д. Долгорукий, А. И. Хитрово, Л. Р. Неплюев и Б. П. Шереметьев.

В сентябре для совместной разработки оперативного плана похода к Ивану Мазепе приехал Федор Шакловитый, привезший текст соответствующего указа. Гетман сообщил ему, что украинские казаки помогут московским ратным людям в святом деле борьбы с врагом украинского народа – крымским ханом. Он посоветовал начать поход ранней весной, чтобы иметь корм и воду для лошадей, а чтобы предотвратить пожары - самим поджечь степи еще осенью. Через несколько недель с новой царской грамотой в Украину прибыл окольничий Леонтий Неплюев. Он должен вместе с казацкой "старшиной помыслить накрепко" предстоящий поход, разработать его план, определить количество людей, артиллерии, продовольствия. В сентябре гетман Мазепа разослал инструкции в определенные им города и охотничьи полки о готовящемся походе. В письме к И. Новицкому он указывал на благоприятные условия для

Ці походи, як і Кримські, свідчили про початок нового періоду у відносинах з Туреччиною, що характеризувався переходом до активної наступальної боротьби на її факторії в Південній Україні та у васальному Кримському ханстві, а також пошуком нових напрямів цієї боротьби, вирішальним серед яких став очаківський.

Одним з підготовчих заходів до нового походу було спорудження в гирлі р. Самари Новобогородицької фортеці, яка мала прикривати полтавський полк від вторгнень турок і татар й стати базою російського та українського військ. Москва давно збиралася спорудити тут ряд укріплень. Проїжджаючи ці місця по дорозі до Криму в 1680 р., стольник В. М. Тяпкін записав у статейному списку: "У тому місці пристойно для полегшення запасів і перепони шляху бусурманського на Русь град звести земляний і всякими фортецями укріпити, і піхотою й іншими полковими припасами вдоволити, і тримати його міцно без всіляких труднощів...". Самійло Величко повідомляв, що Царський уряд планував будувати тут фортеці ще в 1684 р. На необхідність їх спорудження вказувала і Софія у листі до Голіцина від 12 липня 1687 р., коли радила йому поставити на Самарі й Орелі фортеці, щоб "зоставити в них усілякі тягості, запаси і ратних людей, аби завше було ратям надійне пристановище, а неприятелям — острах". Будівництво фортець передбачалося й Коломацькими статтями.

Підготовчі роботи і саме спорудження Новобогородицької фортеці проводилися з лютого до серпня 1688 р. У них брали участь близько 6 тис. чол. Від набігів татар їх охороняли загони Г. Косагова і Л. Неплюєва. Фортеця була оточена земляним укріпленням у 4 версти. В ній спочатку розміщувався російсько-український гарнізон з 1000 чол., через кілька місяців доповнений загоном з 700 донських козаків.
18 вересня 1688 р. російський уряд оголосив про новий похід на Крим, а 28 жовтня визначено термін зборів ратних людей — початок лютого 1689 р. і призначені воєводи В. В. Голіцин, Я. Ф. Долгоруков, В. А. Зміїв, О. С. Шеїн, Ф. Ю. Барятинський, В. Д. Долгорукий, А. І. Хитрово, Л. Р. Неплюєв і Б. П. Шереметьєв.

У вересні для спільної розробки оперативного плану походу до Івана Мазепи приїхав Федір Шакловитий, який привіз текст відповідного указу. Гетьман повідомив йому, що українські козаки допоможуть московським ратним людям у святій справі боротьби з ворогом українського народу — кримським ханом. Він порадив почати похід ранньою весною, аби мати корм і воду для коней, а щоб запобігти пожежам — самим підпалити степи ще восени26. Через кілька тижнів з новою царською грамотою на Україну прибув окольничий Леонтій Неплюєв. Він мав разом з козацькою "старшиною помислити накріпко" майбутній похід, розробити його план, визначити кількість людей, артилерії, продовольства. У вересні гетьман Мазепа розіслав інструкції у визначені ним городові й охотницькі полки про підготовку до походу. У листі до І.

его осуществления, которые создались на юге страны, в частности, ослабление татарских орд вследствие ведения ими военных действий в других регионах Восточной Европы.

В середине февраля 1689 г. русская армия численностью 112 тыс. воинов, оснащенных 350 орудиями, разместилась в заранее намеченных местах. В начале марта в Сумы прибыл князь Голицын и провел совещание командиров с участием гетмана и генеральной старшины для обсуждения плана дальнейших действий. На ней, вероятно, самые конструктивные предложения высказал генерал П. Гордон. Суть их заключалась в том, чтобы продвигаться вдоль Днепра и через каждые 4 перехода у переправ через степные реки строить небольшие крепости, в которых оставлять гарнизоны численностью 100 чел. с 2-3 орудиями и соответствующими запасами продовольствия и военного снаряжения. Такие укрепления должны стать тыловыми базами для похода. В них оставались бы больные и раненые, а также пустые повозки для обоза. Сооружение этих укреплений, по мнению генерала, испугает татар и, кроме того, докажет, что Россия придерживается условий "Вечного мира". Чтобы закрепить южные земли за Москвой, Гордон предлагал с помощью стенобитных и ломовых орудий, понтонных мостов, стремянок захватить приступом нижнеднепровские турецкие городки. При этом в ходе штурма речная флотилия запорожцев должна была обстреливать их из пушек и дробовиков. Наверное, в тех условиях это было намного более реальное и полезное для Украины предложение, чем завоевание Крыма. И Голицыну следовало бы к ней прислушаться. Однако без согласования с Москвой (на что нужно было потратить много времени) он не мог этого сделать. Поэтому главнокомандующий проигнорировал это справедливое предложение.

17 марта 1689 г. армия под командованием князя Голицына выступила в поход. Продвигалась она медленно по причине весеннего бездорожья — приходилось строить мосты и запруды через реки и болота.

Лишь 17 апреля Голицын дошел до р. Орели, где к его войску присоединились остальные полки русской рати.

Гетман Мазепа собрал часть полков в середине марта в Батурине и двинулся 17 марта под Ромны, где должен был встретиться с остальными войсками, а уже оттуда идти на соединение с армией Голицына. Об этом свидетельствовали письмо гетмана Новицкому от 14 марта и письмо Голицына в Москву. Казачье войско насчитывало 50 тыс. чел. и, учитывая такое множество, состояло, очевидно, не только из казаков, но и посполитых и мещан. Каждый полк имел обоз и артиллерию.

20 апреля на Самаре русские и украинские войска соединились в 150-тысячную армию. Взяв в Новобогородицкой крепости на два месяца запасов, 24 апреля объединенная армия двинулась к Перекопу. Она прошла через реки Конку, Янчокрак, Карачокрак, Московку, Белозвезду. Дойдя 11 мая до реки Каирки, Голицын направил двухтысячный отряд для взятия Исламкермена, но он не выполнил поставленную задачу, даже не добрался до этого городка. 14 мая армия вышла в Зеленую Долину.

Новицького він вказував на сприятливі умови для його здійснення, які створилися на півдні країни, зокрема ослаблення татарських орд внаслідок ведення ними воєнних дій в інших регіонах Східної Європи.

В середині лютого 1689 р. російська армія чисельністю 112 тис. воїнів, оснащених 350 гарматами, розмістилася у заздалегідь намічених місцях. На початку березня до Сум прибув князь Голіцин і провів нараду командирів з участю гетьмана та генеральної старшини для обговорення плану дальших дій. На ній, напевне, найконструктивніші пропозиції висловив генерал П. Гордон. Суть їх зводилася до того, щоб просуватися вздовж Дніпра і через кожні 4 переходи біля переправ через степові річки будувати невеликі фортеці, в яких залишати гарнізони чисельністю 100 чол. з 2—3 гарматами і відповідними запасами продовольства та військового спорядження. Такі укріплення мали б стати тиловими базами для походу. В них залишалися б хворі та поранені, а також порожні вози для обозу. Спорудження цих укріплень, на думку генерала, налякає татар і, крім того, доведе, що Росія дотримується умов "Вічного миру". Щоб закріпити південні землі за Москвою, Гордон пропонував з допомогою стінобитних і ломових гармат, понтонних мостів, драбин захопити приступом нижньодніпровські турецькі містечка. При цьому в ході штурму річкова флотилія запорожців мала обстрілювати їх з гармат й дробовиків. Напевне, за тих умов це була набагато реальніша і корисніша для України пропозиція, ніж завоювання Криму. І Голіцину варто було б до неї прислухатися. Однак без погодження з Москвою (на що треба було витратити багато часу) він не міг цього зробити. Тому головнокомандуючий зігнорував цю слушну пропозицію.

17 березня 1689 р. армія під командуванням князя Голіцина виступила в похід. Просувалася вона повільно внаслідок весняного бездоріжжя — доводилося будувати мости і гаті через ріки й болота.

Лише 17 квітня Голіцин дійшов до р. Орелі, де до його війська приєдналася решта полків російської раті.

Гетьман Мазепа зібрав частину полків у середині березня в Батурині і рушив 17 березня під Ромни, де мав зустрітися з рештою війська, а вже звідти йти на з'єднання з армією Голіцина. Про це свідчили лист гетьмана до Новицького від 14 березня і лист Голіцина у Москву. Козацьке військо налічувало 50 тис. чол. і, зважаючи на таку велику кількість, складалося, очевидно, не лише з козаків, а й посполитих і міщан. Кожний полк мав обоз і артилерію.

20 квітня на р. Самарі російські та українські війська з'єдналися в 150-тисячну армію. Узявши в Новобогородицькій фортеці на два місяці припасів, 24 квітня об'єднана армія рушила до Перекопа. Вона минула ріки Конку, Янчокрак, Карачокрак, Московку, Білозірку. Дійшовши 11 травня до ріки Каїрки, Голіцин надіслав двотисячний загін для взяття Ісламкермена, але він не виконав поставленого завдання, навіть не добрався до цього містечка. 14 травня армія вийшла в Зелену

Сюда же прибыл и посланный к Исламкермену отряд. Казаки захватили пленника, который сообщил, что в 20 верстах отсюда, возле Черной Долины, стоит хан с большой ордой ногайцев, крымских и белгородских татар. 15 мая на объединенные войска, переходившие по кизекерменской дороге из Зеленой Долины в Черную, неожиданно напали татары. Бой длился с 2 до 10 часов и закончился поражением татар. На военном совете, проведенном ханом в ту же ночь, было решено утром снова бросить все силы против казаков.

В 5 часов утра 16 мая ханская конница вместе с белгородской ордой, янычарами и черкесами ударила в тыл русско-украинского войска, стоявшего лагерем в Черной Долине, и посеяла панику в прилуцком, стародубском и московских конных и пеших полках, неожиданным для татар орудийным огнем заставили последних отойти. Перестроив конницу, хан бросил ее на левый фланг колонны, где стояли сумский и охтырский слободские полки. Слобожанам, которых было в пятнадцать раз меньше татар, пришлось выдержать тяжелый бой. К сожалению, думный дьяк Емельянов, руководивший этими полками, оказался слабым военачальником. Если бы не российская артиллерия, которая снова отогнала татар, украинские полки были уничтожены полностью. Хотя и так они понесли колоссальные потери - из 1500 воинов уцелело чуть больше 150. Зеленую Долину "превратили в цветник красных тюльпанов или вернее в море крови", - писали турки. По данным Голицына, посланным в Приказ, эти полки потеряли 563 чел. ранеными, 142 – убитыми и 12 – пленными.

Отразить наступление врага слобожанам помогли сердюцкие полки, которые, проявив мужество и отвагу, "значительный ущербок" ему нанесли.

В ходе ожесточенного боя "убито сына ханского и сына бейского перекопского". Слова Самовидца подтвердило сообщение Голицына, который отмечал, что "старшина и полковники, конные и пешие сражались с тем поганством мужественно и храбро, побили знатных мурз и добрых проводцов, многих и живых поймали, знамена, копи, бутырья и барцамание всякое взяли, и рассказывают пленные, что побито у них и переранено у них значительное число, а ранен сам нураддин-солтан и убит сын каябея Мансурова-Кантимира".

17 мая турки и татары снова пытались остановить русско-украинское войско. И был "бой велик и жестокие напуски без перестанка весь день". В конце концов враги отошли к Перекопу и, выжег все вокруг, спрятались за его укреплениями. Как свидетельствовали позднее пленные татары, хан боялся, чтобы русские и украинские войска не захватили турецкие крепости на Днепре. Когда же узнал, что войска идут в Крым, спрятался за перекопским валом, будучи уверен, что Голицын в Крым не прорвется.

Долину. Сюди ж прибув і посланий до Ісламкермена загін. Козаки захопили полоненого, який повідомив, що за 20 верст звідси, біля Чорної Долини, стоїть хан з великою ордою ногайців, кримських і білгородських татар. 15 травня на об'єднані війська, які переходили по кизекерменській дорозі із Зеленої Долини в Чорну, несподівано напали татари. Бій тривав з 2 до 10 години і закінчився поразкою татар. На військовій раді, проведеній ханом тієї ж ночі, було вирішено вранці знову кинути всі наявні сили проти козаків.

О 5 годині ранку 16 травня ханська кіннота разом з білгородською ордою, яничарами і черкесами вдарила в тил російсько-українського війська, що стояло табором в Чорній Долині, і посіяла паніку в прилуцькому, стародубському і московських кінних і піших полках, їх виручили артилеристи, які несподіваним для татарів гарматним вогнем змусили останніх відійти. Перешикувавши кінноту, хан кинув її на лівий фланг колони, де стояли сумський та охтирський слобідські полки. Слобожанам, яких було у п'ятнадцять разів менше, ніж татарів, довелося витримати важкий бій. На жаль, думний дяк Ємельянов, що керував цими полками, виявився слабким воєначальником. Коли б не російська артилерія, яка знову відігнала татар, українські полки були б знищені повністю. Хоча й так вони зазнали колосальних втрат — з 1500 воїнів вціліло трохи більше 150. Зелену Долину "перетворили на квітник червоних тюльпанів чи вірніше в море крові",— писали турки. За даними Голіцина, надісланими в Приказ, ці полки втратили 563 чол. пораненими, 142 — вбитими і 12 — полоненими. Відбити наступ ворога слобожанам допомогли сердюцькі полки, які, виявивши мужність і відвагу, "значний ущербок" йому завдали.

В ході запеклого бою "вбито сина ханського і сина бейського перекопського". Слова Самовидця підтвердило повідомлення Голіцина, який зазначав, що "старшина й полковники, кінні й піші билися з тим поганьством мужньо й хоробро, побили знатних мурз і добрих проводців, багатьох і живих піймали, знамена, копі, бутір'я та барцамання всіляке побрали, і розповідають полонені, що побито у них і переранено у них значне число, а поранений сам нураддін-солтан та вбито сина каябея Мансурова-Кантимира".

17 травня турки й татари знову намагалися зупинити російськоукраїнське військо. І був "бій великий і жорстокі напуски без перестанку весь день". Зрештою вороги відійшли до Перекопа й, випаливши все довкола, сховалися за його укріпленнями. Як свідчили пізніше полонені татари, хан боявся, щоб російське та українське війська не захопили турецькі фортеці на Дніпрі. Коли ж він дізнався, що війська йдуть до Криму, сховався за перекопським валом, будучи впевнений, що Голіцин до Криму не прорветься.

20 мая войска Мазепы и Голицына подошли к Перекопу. Голицын приказал разбить лагерь перед перекопскими укреплениями и стал решать, что делать дальше.

Нельзя согласиться с некоторыми историками, которые обвиняли Голицына в нерешительности, трусости и малодушии, поскольку он не начал сразу штурм "ничтожной крепостенки" и завоевания Крыма, хотя армия рвалась в бой. Во-первых, Перекоп был достаточно укрепленным городом. Во-вторых, как сообщали Голицын и Гордон в своем дневнике, войско уже четыре дня шло без воды, закончились запасы хлеба, из-за жары выгорела трава в степях. Люди и кони обессилели и были неспособны штурмом взять эту крепость, а на ее осаду не оставалось времени. Даже если бы удалось захватить Перекоп, перед ослабленным войском представала перспектива снова идти по голым и безводным крымским степям, постоянно отражая нападения врага. А противник, использовав бездействие Польши и Австрии, сосредоточил в районе Перекопа около 150 тыс. конниц. В количественном отношении силы были равны. Но татары находились на своей территории и хорошо чувствовали себя в степях. Объединенное войско, оторванное от тыловых баз, могло стать легкой добычей врага. Позже участник похода свидетельствовал, что хан намеревался даже сдать Перекоп без боя, надеясь, что русские рати там умрут от голода и жажды, потому что фуража и продуктов в радиусе нескольких сотен верст нет, а в городе было всего три колодца (на 150 тыс. человек и 10 тыс. лошадей).

Голицын понял нереальность планов царского правительства без серьезной подготовки покорить Крым и начал переговоры с ханом. Это был единственно правильный выход из сложившегося положения. Кроме того, одна задача похода – ослабление татар и отвлечение их внимания от Балкан – была полностью выполнена.

Князь хотел добиться выгодных для Москвы условий, но хан настаивал на выполнении положений Бахчисарайского мира 1681 г. "Хан... прислал кемана-мурзу Сулешова просить мира на предыдущей шерте, поставленной за думного дворянина Василия Тяпкина... Мы... у мирных соглашениях хану отказали, так как этот мир супротивен будет польскому союзу" и "нам, великим государям, ненужен и неприбылен".

Переговоры проходили 20-21 мая. Сведения об их участниках и ходе в источниках отсутствуют. Князь Голицын и воеводы в письмах называли только фамилию ханского посланника Сулешова. Капитан стрелков В. Сапогов впоследствии на допросах в Москве показал, что с российской стороны к хану ездили крещенные татары Кармашко и Тинбаеев, а затем Венедикт Змиев и братья Яков и Борис Долгоруки. Турецкие источники называли русским послом Камлук-агу, а татарским – Кемаль-Мирзу.

Видя, что хан сознательно тянет время, а войско страдает от нужд и зноя, Голицын приказал снять лагерь и спешно отступать в пределы Московского государства. Это решение для многих было неожиданным и необъяснимым. Распространялись даже безосновательные слухи, что хан

20 травня війська Мазепи та Голіцина підійшли до Перекопа. Голіцин наказав розбити табір перед перекопськими укріпленнями і став вирішувати, що робити далі.

Не можна погодитися з деякими істориками, які звинувачували Голіцина в нерішучості, боягузтві й малодушності, оскільки він не почав одразу штурм "ничтожной крепостенки" і завоювання Криму, хоча армія рвалася в бій. По-перше, Перекоп був достатньо укріпленим містом. По-друге, як повідомляли Голіцин і Гордон у своєму щоденнику, військо вже чотири дні йшло без води, закінчилися запаси хліба, внаслідок спеки вигоріла трава в степах. Люди й коні знесиліли й були неспроможні штурмом взяти цю фортецю, а на її облогу не залишалося часу. Навіть якби вдалося захопити Перекоп, перед ослабленим військом поставала перспектива знову йти голими і безводними кримськими степами, постійно відбиваючи напади ворога. А противник, використавши бездіяльність Польщі й Австрії, зосередив у районі Перекопа близько 150 тис. кінноти. У кількісному відношенні сили були рівні. Але татари знаходилися на своїй території й добре почувалися в степах. Об'єднане військо, відірване від тилових баз, могло стати легкою здобиччю ворога. Пізніше учасник походу свідчив, що хан мав намір навіть здати Перекоп без бою, сподіваючись, що російські раті там перемруть від голоду й спраги, бо фуражу й продуктів у радіусі кількох сотень верст немає, а в місті було лише три криниці (на 150 тис. люд. і 10 тис. коней).

Голіцин зрозумів нереальність планів царського уряду без серйозної підготовки підкорити Крим і розпочав переговори з ханом. Це був єдино правильний вихід з становища, що склалося. Крім того, одне завдання походу — ослаблення татар і відвернення їхньої уваги від Балкан — було повністю виконане.

Князь хотів добитися вигідних для Москви умов, але хан наполягав на виконанні положень Бахчисарайського миру 1681 р. "Хан... прислав кемана-мурзу Сулешова просити миру на попередній шерті, поставленій за думного дворянина Василія Тяпкіна... Ми... в мирних угодах ханові відмовили, позаяк той мир супротивний буде польському союзові" і "нам, великим государям, непотрібний і неприбутковий".

Переговори проходили 20—21 травня. Відомості про їх учасників та хід у джерелах відсутні. Князь Голіцин і воєводи в листах називали тільки прізвище ханського посланця Сулешова. Капітан стрільців В. Сапогов згодом на допитах у Москві показав, що з російського боку до хана їздили хрещені татари Кармашка і Тинбаєєв, а потім — Венедикт Зміїв та брати Яків і Борис Долгорукі. Турецькі джерела називали російським послом Камлук-агу, а татарським — Кемаль-мирзу.

Бачачи, що хан свідомо тягне час, а військо потерпає від нестатків і спеки, Голіцин наказав зняти табір і спішно відступати у межі Московської держави. Це рішення для багатьох було несподіваним і незрозумілим. Поширювалися навіть безпідставні чутки, що хан

подкупил Голицына бочкой золотых таляров. Судя по источникам, часть войска была недовольна таким приказом, поэтому отступала "с сетованием" и распространяла подобные выдумки.
Одним из недовольных был В. Сапогов, который на допросах показывал, что "из-под Перекопи кн. Василий Голицын вернулся неизвестно для чего, а под Перекопом промысел ему делать была возможность и нужды никакой ратным людям с первого дня не было".

21 мая русское и украинское войско отошло от Перекопа. Утром хан увидел, что неверные, выстроив полки свои, ретируются. Восемь суток до Сечи татары постоянно нападали на его арьергард — семь пехотных и один конный полк под командой генерала Гордона. В своем дневнике он сообщал о неоднократных столкновениях с врагом, отмечая при этом, что больше, чем от татар, войско страдало от жажды, недостатка продуктов и фуража, чем косвенно подтвердил причины отступления, указанные Голицыным.

25 мая армия подошла к Днепру ниже острова Тавани, а 29 мая на реке Белозерке на нее последний раз напали белогородские татары и черкесы. "Белогородская орда сразу досаждала, по сторонам хватая найбарзой московских людей", писал Самовидец. Но "с теми неприятелями были у ратных людей бои большие, на которых они, ратные люди, того поганства много побивали". Турецкие же источники сообщали, что татары догнали Голицына при Данузле-оба и, "не вынимая стрел из колчанов, врубались в ряды одними саблями и навалили целые холмы трупов".

Ознакомившись с этими противоречивыми показаниями, можно сделать вывод, что с обеих сторон были огромные потери. Ханская конница преследовала отступающих к местности Четь-Каир. И снова, как только русско-украинская армия прошла турецкие крепости, татары оставили ее в покое.
Действия хана показывали, что Перекоп Голицын взять не мог, а задачей татар в этой кампании было не допустить российско-украинские соединения к нижне-днепровским крепостям.

Путь до Самары, куда армия дошла 12 июня, пришлось пройти в дыму и пожарищах — татары снова жгли степи.

Чтобы обезопасить Гетманщину от постоянных вторжений захватчиков и иметь базу для последующих походов, Голицын приказал построить в урочище Сорок Байраков Новосергеевскую крепость. Ее сооружали украинские казаки и русские ратные люди под руководством инженера Уильяма фон Зелена с 20 июня по 18 июля 1689 г. В Новобогородицкой крепости были оставлены запасы пороха, пушки, телеги, пули, ядра, продукты, которые планировалось использовать в борьбе против агрессоров. 24 июня с реки Коломак войска разошлись на свои "положения". Очевидец сообщал, что казацкое войско очень истощилось в походе, люди "барзо хоровали, и кони барзо нужденные приходили, и многие из казаков умерли, и кони попропали, а то все по безводию". Эта запись также подтверждала правдивость информации Голицына о причинах отступления и правильности

підкупив Голіцина діжкою золотих талярів. Судячи з джерел, частина війська була незадоволена таким наказом, тому відступала "з наріканням" і поширювала подібні вигадки. Одним із невдоволених був В. Сапогов, який на допитах показував, що "з-під Перекопи кн. Василій Голіцин повернувся невідомо для чого, а під Перекопом промисел йому чинити була можливість і нужди ніякої ратним людям з першого дня не було".

21 травня російське і українське військо відійшло від Перекопа. Вранці хан побачив, "що невірні, вишикувавши полки свої, ретируються". Вісім діб до самої Січі татари постійно нападали на його ар'єргард — сім піхотних і один кінний полк під командою генерала Гордона. У своєму щоденнику він повідомляв про неодноразові сутички з ворогом, зазначаючи при цьому, що більше, ніж від татарів, військо страждало від спраги, нестачі продуктів і фуражу, чим опосередковано підтвердив причини відступу, вказані Голіциним.

25 травня армія підійшла до Дніпра нижче острова Тавані, а 29 травня на річці Білозірці на неї востаннє напали білогородські татари і черкеси. "Білогородська орда зразу докучала, по сторонах хапаючи найбарзій московських людей", писав Самовидець. Та "з тими неприятелями були у ратних людей бої великі, на яких вони, ратні люде, того поганства багато побивали". Турецькі ж джерела повідомляли, що татари наздогнали Голіцина при Данузлу-оба й, "не виймаючи стріл із колчанів, врубалися в лави одними шаблями й навалили цілі пагорби трупів".

Ознайомившись з цими суперечливими свідченнями, можна дійти висновку, що з обох боків були величезні втрати. Ханська кіннота переслідувала відступаючих до місцевості Четь-Каїр. І знову, як тільки російсько-українська армія минула турецькі фортеці, татари залишили її в спокої. Дії хана показували, що Перекопа Голіцин взяти не міг, а завданням татарів у цій кампанії було не допустити російсько-українські з'єднання до нижньодніпровських фортець.
Шлях до Самари, куди армія дійшла 12 червня, довелося пройти в диму й згарищах — татари знову палили степи.

Щоб убезпечити Гетьманщину від постійних вторгнень загарбників і мати базу для наступних походів, Голіцин наказав збудувати в урочищі Сорок Байраків Новосергіївську фортецю. Її споруджували українські козаки і російські ратні люди під керівництвом інженера Вільяма фон Зелена з 20 червня по 18 липня 1689 р. У Новобогородицькій фортеці було залишено запаси пороху, гармати, вози, кулі, ядра, продукти, які планувалося використати в боротьбі проти турецько-татарських агресорів. 24 червня з ріки Коломак війська розійшлися на свої "становиська". Самовидець повідомляв, що козацьке військо дуже виснажилося в поході, люди "барзо хоровали, і коні барзо нужні поприходили, і многії з козаків померли, і коні попропадали, а то усе з безводдя". Цей запис також підтверджував правдивість інформації Голіцина про причини відступу й правильність прийнятого ним

принятого им решения. Об общих потерях данных нет. Однако, судя по описаниям боев, они были значительными.

Отступление от Перекопа знаменовало провал далеко идущих колониальных намерений Москвы и в ходе второго Крымского похода, хотя Голицын пытался выдать его как победу. Понеся большие потери, Москва практически не получила ничего. Второй поход совершался при крайне неблагоприятных условиях. Его осуществление осложнялось острой династической борьбой за власть между Софией и сторонниками Петра. Причинами неудачи стали также неудовлетворительная подготовка войск к необычным условиям похода, медленная комплектация, сосредоточение и движение армий, бездорожье, отсутствие травы и воды, нехватка средств, отсутствие тылового обеспечения. Голицын не позаботился о надежном тыле, чтобы с его помощью удерживать завоеванные земли. Новобогородицкой крепости, расположенной в сотнях верстах от Крыма, было для этого недостаточно. Кроме того, князь допустил ошибку, оставив в тылу своей армии гарнизоны турецких крепостей на Днепре. Сыграли отрицательную роль необычный климат и незнакомая местность. На действия Голицына повлияло и откровенное нежелание Австрии и Польши выполнять свои союзнические обязательства. Российский посланник Волков упрекал коронного гетмана Яблоновского за пассивность, в результате которой осуществление второго похода осложнялось тем, что "все белгородские, буджацкие, ногайские и другие поганские орды перешли за Днепр и навалились на царские войска".

Несмотря на поражение, совместные походы русского и украинского войск в Крым имели определенное значение. Ослаблялось могущество Османской империи. Ей пришлось отказаться от завоевательных планов в Европе. Значительный удар был нанесен и Крымскому ханству — орудию турецкой экспансии в Восточной Европе. Благодаря этим походам союзники Москвы одержали ряд побед. В частности, в 1689 г. султан не решился наступать на Балканах, узнав о предстоящем походе в Крым. Он был вынужден часть дунайской армии перебросить в Очаков, Кизикермен, Азов и другие крепости.

Крымские походы стали первой попыткой России в союзе с Украиной вести активную наступательную борьбу с Турцией и Крымским ханством за Северное Причерноморье и выход в Азовское и Черное море. Этот внешнеполитический курс Москвы продолжался до конца XVII ст. и завершился взятием Азова, Кизикермена, Таванска и других крепостей на Днепре.

Крымские походы показали, что для дальнейшей борьбы необходима мобилизация значительных материальных и человеческих ресурсов, их тщательная подготовка. Они свидетельствовали о несовершенных действиях командования, слабых местах российской армии, в частности ее устаревшей стратегии и тактике, плохом комплектовании и обеспечении. Вместе с тем эти акции доказали огромное значение объединения российского и украинского войск, которые приобрели первый опыт осуществления дальнего похода в условиях оторванности от

рішення. Про загальні втрати даних немає. Однак, судячи з описів боїв, вони були значними.

Відступ від Перекопа знаменував провал далекосяжних колоніальних намірів Москви і в ході другого Кримського походу, хоча Голіцин намагався видати його як перемогу. Зазнавши великих втрат, Москва практично не отримала нічого. Другий похід відбувався за вкрай несприятливих умов. Його здійснення ускладнювалося гострою династичною боротьбою за владу між Софією і прибічниками Петра. Причинами невдачі стали також незадовільна підготовка війська до незвичних умов походу, повільна комплектація, зосередження й рух армій, бездоріжжя, відсутність трави й води, нестача засобів, відсутність тилового забезпечення. Голіцин не подбав про надійний тил, щоб з його допомогою утримувати завойовані землі. Новобогородицької фортеці, розташованої за сотні верст від Криму, було для цього недостатньо. Крім того, князь припустився помилки, залишивши в тилу своєї армії гарнізони турецьких фортець на Дніпрі.
Відіграли негативну роль незвичний клімат і незнайома місцевість. На дії Голіцина вплинуло і відверте небажання Австрії й Польщі виконувати свої союзницькі зобов'язання. Російський посланець Волков дорікав коронному гетьманові Яблоновському за пасивність, внаслідок якої здійснення другого походу ускладнювалося тим, що "всі білгородські, буджацькі, ногайські й інші поганські орди перейшли за Дніпро й навалилися на царські війська".

Незважаючи на поразку, спільні походи російського й українського військ на Крим мали певне значення. Ослаблювалася могутність Османської імперії. Їй довелося відмовитися від завойовницьких планів у Європі. Значного удару було завдано й Кримському ханству — знаряддю турецької експансії в Східній Європі. Завдяки цим походам союзники Москви здобули ряд перемог. Зокрема, у 1689 р. султан не наважився наступати на Балканах, дізнавшись про майбутній похід на Крим. Він був змушений частину дунайської армії перекинути в Очаків, Кизикермен, Азов та інші фортеці.

Кримські походи стали першою спробою Росії в союзі з Україною вести активну наступальну боротьбу з Туреччиною й Кримським ханством за Північне Причорномор'я і вихід до Азовського і Чорного морів. Цей зовнішньополітичний курс Москви продовжувався до кінця XVII ст. і завершився взяттям Азова, Кизикермена, Таванська та інших фортець на Дніпрі.

Кримські походи показали, що для дальшої боротьби необхідна мобілізація значних матеріальних і людських ресурсів, їх ретельна підготовка. Вони свідчили про недосконалі дії командування, слабкі місця російської армії, зокрема її застарілу стратегію і тактику, погане комплектування й забезпечення. Разом з тим ці акції довели величезне значення об'єднання російського й українського військ, які набули перший досвід здійснення дальнього походу за умов відірваності від тилових баз і екстремального клімату й незвичної

тыловых баз и экстремального климата, и необычной местности. Во время боев 15—16 мая 1689 г. стало понятно, что русская конница не способна разгромить татарскую, но пехотные (сердюцкие) полки надежно защищают от вражеской кавалерии.

Начиная войну против Крыма, российское правительство стремилось решить назревшую ему проблему ликвидации турецко-татарского господства на Юге. Однако в то время ни объективные, ни субъективные предпосылки для этого окончательно не сложились. Крым стал окраиной русской империи после долгой борьбы только при царствовании Екатерины II.

місцевості. Під час боїв 15—16 травня 1689 р. стало зрозумілим, що російська кіннота не здатна розгромити татарську, але піхотні (сердюцькі) полки надійно захищають від ворожої кавалерії.

Починаючи війну проти Криму, російський уряд прагнув розв'язати назрілу для нього проблему ліквідації турецько-татарського панування на Півдні. Проте в той час ні об'єктивні, ні суб'єктивні передумови для цього остаточно не склалися. Крим став окраїною Російської імперії після тривалої боротьби лише за царювання Катерини II.

В. М. Заруба (Дніпро)

Оригинал статьи с ссылками на документы –
УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ 1992 №9